

УДУ 316.35

Гришина Т. В.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірант

СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИДІЛЕННЯ СТАРШОЇ ВІКОВОЇ ГРУПИ

У статті аналізуються та порівнюються різні підходи до виділення та дослідження старшої вікової групи в Україні. Робиться висновок про аналітичну цінність хронологічного (метричного) підходу до аналізу вікових груп.

Ключові слова: люди старшого віку, вікова група, вікові межі

В статті аналізуються і порівнюються різні підходи до виділення та дослідження старшої вікової групи в Україні. Делается вывод об аналитической ценности хронологического (метрического) подхода к анализу возрастных групп.

Ключевые слова: люди старшего возраста, возрастная группа, возрастные границы

This article analyzes and compares different approaches to selection and study of senior age groups in Ukraine. It highlights the analytical value of chronological (metric) approach to the analysis of age groups.

Key word: senior citizens, age group, age borders

Актуальність. Наразі сучасним європейським суспільствам властива тенденція старіння населення. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, медіанний вік населення Європейського регіону є найвищим у світі та продовжує стабільно зростати. Очікується, що частка людей віком від 65 років і старше збільшиться майже вдвічі в недалекому майбутньому (з 2010 до 2050 років). При цьому найбільш стрімко зростатиме кількість людей віком 80 років і старше [8, ст. 5]. Україна також не стоїть осторонь даної тенденції. На думку експертів, старіння населення в країні буде поглиблюватися. Про це свідчать дані державної статистики, а саме динаміка індексу старіння населення (кількість людей старшого віку, що припадає на 1000 дітей): впродовж 2000-х років старіння населення поглиблювалося [9, ст. 10-11]. Подібний стан речей актуалізує важливість вивчення старшої вікової групи в контексті подолання вікових нерівностей, збереження соціальної активності, використання ресурсного потенціалу та активного соціального залучення старшої вікової групи. Все це в першу чергу ставить перед дослідником *проблему* виділення старшої вікової групи як об'єкту подальшого дослідження. Тому **метою** даної статті є аналіз існуючих підходів до виділення старшої вікової групи та з'ясування найбільш адекватних для дослідження функціонування даної вікової групи в суспільстві.

Старша вікова група виділяється та досліджується з позицій різних наук: медицини, психології, геронтології, соціології тощо. Так, В. Бочаров виділяє два типи віку: абсолютний (хронологічний, календарний) і відносний вік. Абсолютний вік означає кількість часу існування об'єкта на момент вимірювання, тоді як відносний вік пов'язаний зі зміною функціональних можливостей організму; його ментальних та емоційних характеристик; взаємодії з соціальним оточенням. В свою чергу, соціальний вимір віку (вік з позиції соціології) постає як набір нормативно-рольових характеристик, похідних від вікового розподілу праці та соціальної структури суспільства [3, 16-17]. Тобто, старша вікова група може бути

виділена формально за віком та реально за об'єктивним та суб'єктивним самопочуттям її представників. Такий підхід пов'язаний з розумінням старіння не лише як збільшення кількості прожитих років, але й періоду погіршення фізичного та психічного здоров'я, зниження соціального статусу і скорочення соціальних контактів. Таким чином, аналізуючи *підходи до виділення групи людей старшого віку*, можна виділити два найбільш загальних типи підходів – «номінальні» та «реальні».

«Номінальні» підходи беруть за основу формальний критерій приналежності до вікової групи – досягнення певного віку. Поширеною дослідницькою практикою є виділення групи людей старшого віку за офіційним пенсійним віком (60 років для України). Подібна стратегія має свої обмеження, особливо у випадку міжнаціонального дослідження: по-перше, виділені подібним чином групи важко порівнювати, оскільки лише в Європі пенсійний вік коливається від 55 років (для жінок в Білорусії та Росії) до 67 (в Ісландії). По-друге, вік виходу на пенсію часто має суттєві гендерні відмінності. Поширеними віковими межами для старшої вікової групи слугує вік старше 60-65 років. Так, 60 років часто виступають віковим «маркером» старості в багатьох соціальних дослідженнях та в державній статистиці, тобто є відносно «загальноприйнятною» межею виділення старшої вікової групи для України. Крім того, цей вік впродовж тривалого періоду був пов'язаний з часом виходу на пенсію за віком для чоловіків та наразі є офіційним пенсійним віком для всього населення України. Всесвітня організація охорони здоров'я та європейські статистичні організації для визначення старшої вікової групи використовують градацію від 65 років і старше.

Дані емпіричних досліджень також демонструють неоднозначність хронологічних меж приналежності до старшої вікової групи у суспільній свідомості. Так, близько 31,3% опитаних позначають вік, коли людина починає вважатися старою, у 59-60 років, ще 43% вважають 70 років за межу старіння¹. При цьому для 14,1% опитаних визначення подібних меж взагалі є неприйнятним, оскільки, на їхню думку, вік початку старіння залежить від самої людини. Аналіз виділених меж за віком учасників дослідження суттєвих відмінностей не продемонстрував.

Підходи, що намагаються виділити та дослідити «реальну» старшу вікову групу беруть за основу такі якісні показники як зниження соціальної активності – трудової, громадської, дозвіллевої тощо, – погіршення самопочуття та ін. Найпопулярнішими західними соціологічними підходами до виділення «реальної» старшої вікової групи є концепції «молодих старих» та осіб «третього віку». Так, американський дослідник Б. Неугартен розрізняє «молодих людей» старшого віку і «старих» у відповідності з їхніми соціальними характеристиками і станом здоров'я. «Молоді люди старшого віку» («young-old») – це енергійні та компетентні особи, різної трудової активності – працюючі; пенсіонери; ті, що ведуть домашнє підсобне господарство. Вони характеризуються відносно високим рівнем доходу і освіти, підтримують контакти з родиною і суспільством. «Молоді люди старшого віку» шукають різні способи використання свого часу: продовжують працювати повний або неповний робочий день, самореалізуються

¹ Результати вторинного аналізу даних Європейського Соціального Дослідження (European Social Survey), 4 хвиля, 2008 рік. Обсяг вибірки склав 740 респондентів.

через освіту, різні форми дозвілля або добровільні цивільні роботи. Часто представники даної групи є політично активними. Таким чином, «молоді люди старшого віку» представляють собою значний ресурс сучасного суспільства. На відміну від них «старі люди старшого віку» («old-old») – це ті, хто страждає від фізичних, психологічних і соціальних втрат. Відповідно, вони вимагають специфічного догляду. Б. Неугартен також виділяє групу «найстаріших людей старшого віку» («the oldest-old») – особи, що досягли віку 85 років. Проте, не дивлячись на якісні характеристики виділення та диференціації старшої вікової групи, вчений накладає хронологічну шкалу на виділені групи:

«молоді люди старшого віку» – 55-75 років – з метою аналізу автор також виділяє дві підгрупи: 55-64 і 65-74;

«старі люди старшого віку» – 75-84 роки;

«найстарші люди старшого віку» – від 85 років [12, ст. 37, 185-186].

Отже, даний підхід пов'язаний з формуванням соціально активної частини соціальної групи старшого віку. Її представники з настанням певного віку зберігають звичний темп життя, змінюючи або не змінюючи рівень трудової активності або сферу зайнятості. Проте, за даного підходу залишається актуальним пояснення старіння як процесу занепаду, оскільки «старі люди старшого віку» характеризуються несприятливими ознаками соціального самопочуття. Тобто даний підхід дозволяє диференціювати групу людей старшого віку за якісними характеристиками, зберігаючи зв'язок з метричним вимірюванням – чим старша людина, тим більше вона зазнає різноманітних втрат.

Аналогічно «молодих людей старшого віку» також часто позначають поняттям особи «третього віку», введеним П.Ласлеттом. Вчений характеризує весь життєвий цикл людини як послідовність чотирьох вікових періодів, чотирьох «віків». «Перший вік» позначає дитинство як період залежності і незрілості, а також соціалізації та освіти. «Другий вік» являє собою фазу зрілості, самостійності, відповідальності й економічної активності. Це найбільш тривалий період життя, який характеризується зростанням економічних ресурсів, вступом у шлюб, народженням дітей та їх вихованням. «Третій вік» – це період особистих досягнень і реалізації. Це час вільний від роботи та відповідальності за членів сім'ї. Люди на цьому етапі почувають себе відносно добре і мають достатній рівень доходу. Вони витрачають час на самореалізацію. Потрібно відзначити, що П. Ласлетт в основу визначення періоду «третього віку» швидше бере індивідуальні характеристики, а не хронологічні, біологічні чи соціальні. Тим не менш, він визначає вікові межі «третього віку» приблизно від 50 до 74 років. Тобто фактично вчений зсуває межі старіння. «Четвертий вік» – це період залежності і смерті. Таким чином, кульмінацією «життєвої кар'єри», описаної в цих чотирьох періодах, є саме «третій вік» [11, ст. 140-141, 144-148]. Тобто «третій вік» як період розквіту неминуче закінчується «четвертим» періодом занепаду.

Отже, спільною рисою двох вищезазначених підходів є те, що, незважаючи на якісні характеристики представників старшої вікової групи, які покладено в основу даних періодизацій, вони не передбачають існування активних та пасивних стратегій старіння паралельно. Для них процес старіння є послідовним

етапом згасання, що закінчується періодом нужденності та залежності. Тоді як заслугою цих підходів є розгляд старшої вікової групи як гетерогенної, чії молодші представники не відрізняються за рівнем соціальної активності від осіб середнього віку.

Наразі поняття «третього віку» використовується в ширшому контексті для позначення найбільш «успішної» частини групи людей старшого віку. Так, К.Джілерд та П.Хігс зазначають, що нині концепт «третій вік» використовується для позначення класу та когорти. З точки зору класу, представники третього віку – це ті пенсіонери (як правило, чоловіки), які мають більше багатства та доходів. У поєднанні з демографічним зростанням частки населення старше 60 років, «третій вік» можна розглядати як більш помітний прояв підвищення добробуту старшої вікової групи, яке виникає зі збільшенням кількості і контрастності соціальних позицій пенсіонерів. Альтернативний підхід, на основі когорт, підкреслює горизонтальні, а не вертикальні соціальні структури. Тут представники третього віку являють собою певну когорту, чие старіння, в силу економічних, політичних, соціальних та демографічних чинників, відбувається у більш сприятливий час [10, ст. 369-380].

В свою чергу, російський дослідник Є. Малевич пропонує наступну типологію форм соціального старіння як відображення змін в соціальному статусі особистості. Розуміючи, що формально виділена група людей старшого віку володіє доволі складною структурою ролей та статусів, вчений пропонує розділяти, якісно різні за своїм змістом і складом, формальну старість та реальну. Формальна соціальна старість визначається через перетин особистістю офіційної вікової «межі старості» при збереженні нею способу життя та соціального статусу, сформованого в попередні роки. Тобто лишаються великою мірою незмінними звична соціальна (в тому числі, й трудова) активність, матеріальне самовизначення, включення до типових для даної особистості суспільних зв'язків. Реальна соціальна старість навпаки характеризується наявністю істотних зрушень у житті людини, що досягла вікової «межі». Причини подібних зрушень є доволі різноманітними: прогресуюча втрата працездатності, стан здоров'я, бажання відпочити на схилі літ, примусовий вихід на пенсію тощо. Проте реальна соціальна старість також не є однорідною. Вона має дві форми – активну та пасивну, що пов'язані з відмінною адаптацією особистості до нових для неї умов. Активна форма характеризується збереженням відносно високого рівня соціальних зв'язків при обов'язковій зміні їхнього конкретного змісту: на перший план виходять сімейні та родинні інтереси, зростання активності в сфері громадської роботи, дозвілля, домашньої праці, освіти. Пасивна форма пов'язана, навпаки, з втратою соціальних зв'язків та ростом соціального виключення особистості. Вона обумовлена впливом наступних чинників: специфічні умови життя (втрата сімейних зв'язків, ускладненість спілкування, погане здоров'я, особливо виражені матеріальні труднощі і т.д.), значний вік, особливості особистого характеру, невисокий рівень культури [6, ст. 61-64]. Таким чином, дана типологія бере за основу вихід на пенсію за віком як критерій виділення старшої вікової групи, тобто розглядає під реальною старшою віковою групою пенсіонерів, що припинили трудову активність. При цьому, підкреслюється гетерогенність такої реальної групи – активні та пасивні особи старшого віку.

Таким чином представленні «реальні» підходи часто апелюють до певних хронологічних маркерів та скоріше наголошують на необхідності аналізу старшої вікової групи як гетерогенної, члени якої відрізняється мірою володіння та доступу до структурних ресурсів, рівнем різних видів соціальної активності тощо. На необхідності розрізнення стратегій старіння як успішного та неуспішного, активного та пасивного наголошували ряд вчених. Так, Н. Паніна розрізняє соціально активних осіб старшого віку та таких, що «доживають», прагнуть «спокійно померти». Самопочуття та соціальна активність особи в старості формується під впливом низки чинників: вихід на пенсію, вдівство, розлучення, одруження дітей, поява онуків, смерть друзів тощо. Особливо критичним є вихід на пенсію, що змінює звичний ритм життя, знижує кількість соціальних контактів, часто пов'язаний з матеріальними позбавленнями [7, ст. 262-267]. Л. Анциферова розрізняє два типи осіб старшого віку, ґрунтуючись на рівні їхньої активності, стратегіях подолання життєвих труднощів, ставленні до себе і світу в цілому, задоволеності життям. Для позначення активних представників старшого віку використовується термін «нові старі» – члени групи, що зберігають колишню працездатність, компетентність, інтелектуальний потенціал і т.д. Другий тип представлений людьми старшого віку, яким характерне пасивне ставлення до життя, скорочення контактів та інтересів, зниження рівня інтелектуальних тестів. Вони втрачають повагу до себе і відчувають незадоволеність власним життям. Їм властиві «очікування смерті» та «втрата життєвого інстинкту» [2].

Таким чином, «реальні» підходи наголошують на гетерогенності старшої вікової групи (послідовній або паралельній) та наявності в її складі як соціально активних, так і пасивних членів. Так, не дивлячись на переважну асоціацію старіння зі зниженням соціального статусу, зміною ролей та негативним стереотипізуванням, наразі, більшою мірою в західній соціології, відбувається поступ у розумінні місця людей старшого віку в суспільстві. Так, як зазначає О.Г. Левінсон, відносно ранній вихід на пенсію численної групи людей, що володіють певними засобами, в черговий раз змінив уявлення про старість: замість віку втрати сенсу і мети життя, уявлення про старість як аналог молодості, з усіма її перевагами – сексуальні відносини, дозвілля, навчання, подорожі. Проте, це стосується не пенсіонерів загалом з їхніми скромними заощадженнями, а наймолодших або найбільш активних та здорових людей старшого віку [5]. Таким чином, слід уникати перебільшення однорідності людей старшого віку.

Отже, суть хронологічного підходу до диференціації вікових груп полягає в кількості років з моменту старіння. І хоча такий підхід нехтує індивідуальними особливостями людей, тим не менш, хронологічний вік несе за собою специфічні очікування стосовно ролей та відносин, що пов'язані з певними віковими групами. Так, старіння як соціальний феномен стосується змін соціальних ролей та взаємовідносин з іншими людьми як членами ширших соціальних структур, що пов'язане з формуванням очікування стосовно ролі, позиції та поведінки людей старшого віку в суспільстві. На значущості соціальних аспектів старіння наголошують М.Е.Єлютіна та Е.Є. Чеканова. Вони зазначають, що соціальне старіння зосереджене як на кількісних, так і на якісних характеристиках процесу старіння, що залежать від соціальних, фізичних та адміністративних аспектів оточення людей старшого віку. Саме соціальне середовище та соціальний тиск

практик усунення за віком змушують багатьох працездатних людей виходити на пенсію. Цьому сприяють реальні або очікувані дії оточуючих їх людей [4, ст. 54-60]. Таким чином, можна зробити висновок, що кількісні та якісні характеристики старіння являються взаємопов'язаними та залежать від багатьох соціальних факторів: соціальне оточення, динаміка сімейних відносин, соціальний статус старшої вікової групи в суспільстві.

Можна зробити **висновок**, що реальний вік настання старості визначається умовно, залежно від суб'єктивного самопочуття та об'єктивних вимірів біологічного, психологічного та соціального стану особи як представника старшої вікової групи. Однак, як показали запропоновані типології, незважаючи на спроби брати до уваги різні виміри старості, тим не менш зберігається прив'язка до метричних або хронологічних вимірів. І хоча подібні формальні вимірювання ігнорують індивідуальні характеристики людей, однак хронологічний вік пов'язаний зі специфічними очікуваннями щодо ролей і взаємин певних вікових груп. А також подібний підхід дозволяє аналізувати старшу вікову групу як гетерогенну без ототожнення старіння з процесом фізичного, психологічного та соціального згасання. Проблема цього підходу полягає в тому, що межі старості не є чіткими. Так, початок старості може коливатися від 60 до 70 років. Тому у якості вікового «маркеру» приналежності до старшого віку пропонуємо брати найнижчу її градацію – 60 років. По-перше, це дозволить найбільш повно охопити старшу вікову групу. По-друге, така градація відповідає офіційному пенсійному віку в Україні, а отже з нею пов'язані певні очікування стосовно представників даного віку, а також вона відкриває можливості до застосування та порівняння результатів дослідження з даними офіційної статистики. По-третє, в суспільній свідомості (за даними емпіричних досліджень, що було продемонстровано вище) 60 років часто асоціюється з віком початку старості. При цьому, група людей старшого віку може бути визначена як вікова група, гетерогенна за рівнем соціальної активності, мірою володіння основними структурними і культурними ресурсами, проте як така, що сприймається рештою суспільства як гомогенна; з її представниками асоціюються певні соціо-рольові очікування з боку оточуючих, шаблони «правильної поведінки», стереотипи сприйняття тощо.

Список використаних джерел

1. Анурин В.Ф / Владимир Федорович Анурин / Некоторые проблемы социологии старости // Психология старости и старения: Хрестоматия: Учеб. по-П863 собие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений / Сост. О. В. Краснова, А. Г. Лидере. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 416 с. – С. 87-91.
2. Анциферова Л.И. / Людмила Ивановна Анциферова / Поздний период жизни человека: типы старения и возможности поступательного развития личности // Психологический журнал. – 1996., №6. – Режим доступа до: <http://psylist.net/age/00019.htm>
3. Бочаров В.В. // Антропология возраста. – СПб.: изд-во СПбГУ, 2001. – 196 с.
4. Елютина М.Э., Чеканова Э.Е. / Марина Эдуардовна Елютина, Елена Эдуардовна Чеканова / Социальная геронтология. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 157 с.
5. Левинсон А.Г. / Алексей Георгиевич Левинсон / Старость как институт // «Отечественные записки» 2005, №3. – Режим доступа до: http://magazines.russ.ru/oz/2005/3/2005_3_1.html
6. Молевич Е. Ф. / Евгений Фомич Молевич / К анализу сущности и формы социальной старости // Социологические исследования = СОЦИС. – 2001. – N 4. – С. 61-64

7. Панина Н.В / Наталия Викторовна Панина / Особенности отношения к жизни на поздних этапах жизненного пути // Избранные труды по социологии, Т.2., Сост. и ред. Е. И. Головаха. – К.: Факт, 2008. – 312 с. – С. 262-272.
8. Стратегии и приоритетные вмешательства по обеспечению здорового старения / Всемирная организация здравоохранения, Европейское региональное бюро. – 2012 г.
9. Україна: через десять років після Мадриду (стан реалізації Мадридського міжнародного плану дій з питань старіння в Україні у 2007-2012 рр.) / Міністерство соціальної політики України, Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – Київ – 2011.
10. Gilleard C., Higgs P., Concept Forum, The third age: class, cohort or generation? // Ageing and Society. – 2002. – №22. – P. 369-382.
11. Laslett P., A fresh map of life: the emergence of the Third Age // Harvard University Press, 1991 – 213 p.
12. Neugarten B. L., The meanings of age: selected papers of Bernice L. Neugarten // Neugarten B. L., Neugarten Dail Ann / University of Chicago Press, 1996 – Social Science – 433 pages

Отримано 05.06.2013 р.

УДК 159.947.5

Шелестун К.Ю.[°]

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, аспірант

ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ УМОВ ТА ФАКТОРІВ РЕАЛІЗАЦІЇ НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

В сучасній літературі відсутнє соціологічне знання про потужність наукового потенціалу суб'єктів наукової діяльності, зокрема, в його суб'єктивних вимірах. Аналіз наукової літератури доводить, що концепт наукового потенціалу науково не розкритий. Дослідницький інтерес зосереджений переважно на ресурсній компоненті.

Ключові слова: науковий потенціал, поле науки, фактори реалізації, науковий продукт, суб'єкти наукової діяльності

В современной литературе отсутствует социологическое знание про мощность наукового потенціала суб'єктов наукової діяльності, в основном, в его суб'єктивных измерениях. Анализ научной литературы свидетельствует о том, что концепт научного потенціала не раскрыт. Исследовательский интерес сосредоточен в основном на ресурсной компоненте.

Ключевые слова: научный потенциал, поле науки, факторы реализации, научный продукт, субъекты научной деятельности

There is not complete knowledge about capacity of scientific potential of subject's of scientific activity. Scientist's interest focuses primarily on the resource component of scientific potential expressed through quantitative indexes (funding of science, number of academic stuff involved in economics, the volume of scientific & technical work etc.). The analyses of the current scientific literature have found that the concept of scientific potential with respect to young scientists not sufficiently studied.

Keywords: scientific potential, the field of science, implementation factors, scientific products, the subjects of science activities

Актуальність: Початок третього тисячоліття характеризується новими тенденціями в цивілізаційному розвитку, спільною основою яких є небачені